

УДК 930:94(47+57)"1991"

Ю. В. Латиш

Чому розпався СРСР? Підходи та концепції в сучасній історіографії

У статті розглядаються основні історіографічні концепції дезінтеграції Радянського Союзу.

Ключові слова: історіографія, СРСР, Перебудова, дезінтеграція, концепція.

В статье рассматриваются основные историографические концепции дезинтеграции Советского Союза.

Ключевые слова: историография, СССР, Перестройка, дезинтеграция, концепция.

The article examines the main historiographical approaches the disintegration of the Soviet Union.

Key words: historiography, the Soviet Union, Perestroika, the disintegration, the concept.

8 грудня 1991 р. у резиденції Віскулі на території Біловезької Пущі глави держав і урядів України, Росії та Білорусі підписали угоду, яка припинила існування СРСР. Першим про прийняте рішення Б. Єльцин поставив до відома Президента США Дж. Буша. Потім С. Шушкевич поінформував М. Горбачова, котрий вилаявся матом, а потім поцікавився власною долею [21, с. 211].

Так завершилась історія країни, котра розглядалась як зародок майбутнього всесвітнього Радянського Союзу. Одні сприймають її крах як "найбільшу геополітичну катастрофу століття" [40], відчують ностальгію. Інші схильні вбачати корені всіх невдач пострадянської доби в радянській спадщині, ментальності, навіть у пам'ятниках і топонімах.

За минулі 25 років з'явилась величезна кількість версій, гіпотез, більш-менш струнких концепцій, які пояснюють причини зникнення Радянського Союзу. Спеціальні розвідки проблемам історіографії розпаду СРСР присвятили російські історики О. Вдовін [5], С. Величко [6; 7], В. Кирилов [20], М. Коршунов і М. Кочеткова [24], І. Ножкіна та С. Шаласва [35], Л. Юсупова [55], китайська дослідниця Тан Вей [13], киргизький історик Е. Джороев [45]. Ґрунтовні історіографічні

огляди наявні у монографіях О. Бойка, С. Коена, Р. Сервіса, дисертаціях Д. Лукашевича, І. Овчар, А. Семененка, З. Станкевича, Р. Ялишева та ін.

Метою цієї статті є аналіз основних концепцій розпаду СРСР в контексті розвитку історіографічного процесу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., розгляд чинників дезінтеграції Радянського Союзу в історіографії.

Серед причин краху радянської держави виділяються об'єктивні причини та суб'єктивні чинники. Відповідно, і в історіографії сформувались два напрямки – об'єктивістський та суб'єктивістський.

Однією з перших виникла версія про історичну дефектність комунізму, яка випливає з ідей про утопічність марксизму та соціалізму, імперський характер СРСР, який був приречений на розпад. Її висунули західні радянологи, і вона досі користується популярністю. Ця концепція спирається на тоталітарну парадигму, сформовану на Заході в ідеологічному кліматі Холодної війни. Згідно з нею, радянський тоталітаризм виводиться з унікально-національної традиції російського самодержавства і національної традиції інтелігентської ортодоксії (концепції Х. Арендт, З. Бжезінського, Р. Пайпса, Ф. Хайєка).

Прибічники тоталітарної парадигми (М. Бейсінджер, С. Вайт, А. Браун, Ф. Колеман, С. Коткін, М. Малія, Р. Пайпс [3; 29; 59; 62]) акцентують увагу на політичних та ідеологічних аспектах радянської історії, ключовими термінами для опису якої є однопартійна диктатура, ідеократія, система репресій і придушення громадської ініціативи. Розпад СРСР видається неминучим підсумком існування суспільства і держави, збудованих на хибних (антиліберальних) принципах. Тези про ідеократичний характер радянського режиму і про диктатуру меншості (номенклатури) підводять до висновку про принципову неререформованість СРСР і про його неадаптованість до викликів гонки озброєнь та інформаційного суспільства. Звідси випливають твердження про неможливість для радянського керівництва відмовитись від репресій, несумісність комунізму з економічною лібералізацією, багатопартійністю і політичними свободами, неминучий розпад "останньої імперії" і здобуття свободи поневоленими народами. Єдиним виходом ці автори вважають "транзит" до демократії, тобто перетворення на суспільство західного типу.

Щоправда, прихильники концепції дефектності комунізму не змогли передбачити краху СРСР. Коли американський соціолог лівих поглядів Р. Коллінз наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. доводив, що Радянський Союз вже пройшов пік своєї могутності і

передбачав майбутній занепад [23], більшість радянологів аж до 1989 р. стояли на позиціях, що комуністичний табір міцний і потужний, а М. Горбачов прагне ошукати Захід.

На тоталітарну парадигму спирають свої праці більшість українських істориків (В. Баран, В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Литвин). В 1990-ті рр. ідеї нежиттєздатності та приреченості на загибель радянської системи панували і в російській історіографії (Р. Піхоя, В. Согрін, І. Стародубовська, В. Мау, Л. Шевцова). Сучасний російський історик А. Медушевський стверджує, що дивом став не розпад Радянського Союзу, а настільки тривале його існування, що суперечило не лише законам економіки, але й "природі людського розуму" [31, с. 26]. Колишній помічник М. Горбачова А. Черняєв пояснює розпад СРСР вичерпаністю "імперського імпульсу" в умовах цивілізаційного надлому [48, с. 6].

Теза про нежиттєздатність радянського ладу, як правило, спростовується його семидесятилітньою історією, а також фактом успішного існування держав соціалістичної орієнтації. Західні дослідники Дж. Бреслауер, Р. Деніелс, С. Коен, Р. Саква, Е. Хьюїтт та ін. переконані, що радянська система підлягала реформуванню [26, с. 13–45; 61; 64, р. 357].

На противагу концепції про історичну дефектність комунізму застосовується версія, що в ході побудови соціалізму в СРСР було допущено низку відступів від "генерального плану", внаслідок чого виникли "конструктивні недоліки": в першу чергу, засилля номенклатури, яка стала реальним власником засобів виробництва. У результаті, стверджує О. Бузгалін, виник "мутантний соціалізм" [43, с. 33–34].

Досить популярною є концепція, що розпад СРСР став наслідком економічного колапсу. В її основі лежить теза, що радянська модель ("реальний соціалізм") та його система планового господарства виявились не в змозі забезпечити своїм громадянам необхідної кількості та якості матеріальних благ, внаслідок чого зникли підстави для їх подальшого існування [8]. Падіння цін на нафту і величезні втрати від антиалкогольної кампанії розбалансували бюджет. Як наслідок, виник дефіцит життєво необхідних товарів. Дослідники В. Алексєєв, О. Бузгалін, А. Колганов вказують, що радянська економіка не змогла здійснити перехід на постіндустріальний рівень [1, с. 13; 4, с. 103].

Далися взнаки й економічні прорахунки М. Горбачова. Експрем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю у своїх спогадах, порівнюючи

Перебудову з реформами в Китаї, відзначив, що радянський лідер "... зробив фатальну помилку, розпочавши кампанію гласності до перебудови економіки, ... Ден Сяопін виявив куди більше мудрості, вчинивши у Китаї навпаки" [28, с. 271–272]. Справді, проголошення гласності в умовах економічного падіння мало самовбивчі наслідки, оскільки озлоблені люди звернули весь свій гнів проти влади. Хоча рівень економічного спаду в 1990–1991 рр. часто перебільшується і не може бути порівнюваний з економічною деградацією 1990-х рр., він мав колосальний психологічний ефект.

Серед західних та українських вчених поширена концепція про національний чинник як головну причину краху СРСР. В її основі лежить уявлення про Радянський Союз як імперію (часто пряме продовження Російської імперії), тому його розпад порівнюють з аналогічними процесами як у континентальних (Австро-Угорській, Османській), так і в колоніальних (Британській, Французькій, Португальській) імперіях. Зокрема, М. Бейсінджер [57], Е. Каррер д'Анкосс [58], Р. Суні [65], С. Грабовський [11], А. Камінський [18] вважають, що СРСР було зруйновано "поневоленими" народами союзних республік.

В Росії також є прихильники подібного підходу. Колишній Голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков вважає, що "найбільш зловісною і руйнівною силою", "могутнім тараном" для руйнування радянської держави був націоналізм [41, с. 33]. Етнолог С. Чешко також відводить головну "стратегічну" роль в руйнації СРСР етнонаціоналізму, який десятиліттями вирощувала сама радянська влада. Однак він зміг перемогти лише в союзі з російськими радикалами на чолі з Б. Єльциним, які систематично підривали союзну владу "зсередини" і активно підтримували "націонал-сепаратистів" в інших республіках [49, с. 466–467].

Щоправда, ця концепція погано узгоджується з підтримкою ідеї збереження Союзу на референдумі й обережною поведінкою республіканських еліт в дні серпневого путчу 1991 р. Зрештою, лише український лідер Л. Кравчук отримав народний мандат на вихід з СРСР – жодна інша союзна республіка референдумів про незалежність не проводила.

Водночас, справедливою є думка, що М. Горбачов легковажно ставився до національного питання, не надавав значення вибухо-небезпечності національно-визвольних рухів, адже був вихований на постулатах про дружбу і братерство радянських народів і ніколи не працював поза межами РРСФР [19, с. 292]. Насправді ж відхід

від лєнінської національної політики, грубість сталінської практики, нєврегульованість міжнаціональних відносин у багатьох республіках, а також чинник русифікації – все це накопичило величезний горючий матеріал, який в умовах ослаблення центральної влади вилився у жорстокі міжетнічні конфлікти [34]. Національна політика центру не була системною і не встигала за подіями. Лише у вересні 1989 р. після низки міжнаціональних конфліктів М. Горбачов був змушений визнати, що Перебудова "буквально виплеснула на поверхню суспільного життя" безліч питань у національній сфері [10, с. 14].

В українській історіографії однією з провідних тенденцій є постулювання ключової ролі України в дезінтеграції СРСР. Чи не найяскравіше ця теза втілена у С. Плохія, який паралельно відстоює думку, що США не мали ніякого відношення до загибелі головного стратегічного супротивника. Таким чином, умовна роль "могильника" СРСР переходить від США до України. С. Плохій наголошує, що розпад СРСР став прямим результатом Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. [39]. Останнім цвяхом у домовину СРСР назвав Всеукраїнський референдум Я. Грицак [12, с. 310]. На важливу роль України в розпаді СРСР вказують і західні вчені, зокрема З. Бжезінський, Д. Марплз [63].

Однак мають рацію і ті дослідники, які вважають, що націоналістичні виступи в республіках лише розпалили обстановку в країні, а не менш важливу роль в дезінтеграції СРСР відіграла Декларація про державний суверенітет Російської Федерації 12 червня 1990 р.

Для праць вчених марксистської та лівої орієнтації характерна чітка ув'язка дезінтеграції СРСР з крахом КПРС та процесом, який часто називається "реставрацією" або "другим виданням" капіталізму. Як справедливо зазначив Р. Медведєв, не можна розглядати характер і причини розпаду Радянського Союзу окремо від причин краху КПРС [30, с. 586]. Комуністична партія була серцевиною всього державного механізму СРСР, творцем і цементуючою силою цієї держави. Китайський історик Чжао Чанцин коротко сформулював цю думку таким чином: "Якби не було Компартії, не було б СРСР" [14, с. 93].

Більшість вчених-марксистів розглядає зникнення СРСР з історичної карти як поразку усіх лівих сил, однак вважає цю поразку тимчасовим відступом [50, с. 7]. Китайські науковці Лі Шеньмін, Чжоу Сіньчен, Сюй Чунвень, Чжао Яо, Чень Еньфу, Дінь Цзюнь, Цзинь Міньцин, Чжан Цюаньсін та інші пояснюють крах КПРС

поступовим відходом від марксизму, її переродженням [33, с. 16, 73, 91, 144, 193], перетворенням на буржуазну партію соціал-демократичного типу [33, с. 45, 207]. На думку Р. Медведева, головною причиною розпаду СРСР була криза ідеології, її нездатність відповісти на запити часу, а також гостра невідповідність між доктриною і практикою Компартії [30, с. 588].

Низка західних науковців стверджує, що СРСР розпався під тиском зовні, не витримавши гонки озброєнь у роки "холодної війни", в якій західний світ здобув перемогу, продемонструвавши переваги ринкової (капіталістичної) економіки і демократичних цінностей, визволивши низку країн, в першу чергу в Центральній та Східній Європі, від радянського панування і внутрішніх диктатур. Творцем цієї концепції можна вважати Дж. Буша-старшого, котрий у телезверненні 25 грудня 1991 р. і посланні Конгресу 28 січня 1992 р. оголосив, що "холодна війна" "не просто закінчилась – вона закінчилась перемогою", і в світі залишилась лише одна наддержава. Ця тріумфалістська риторика згодом стала основою американських уявлень про фінал "холодної війни".

Цієї ж точки зору дотримуються і деякі російські автори [52, с. 39]. На думку В. Согріна, "до 1980-х рр. західна цивілізація здобула перемогу над реальним соціалізмом, продемонструвавши перевагу не тільки у виробництві та споживанні товарів, у політичній демократії, але і в розвитку систем соціального захисту та забезпечення населення..." [42, с. 4]. Правознавець З. Станкевич вважає, що СРСР зник з карти світу внаслідок поразки у війні цивілізацій [44, с. 423].

Прихильники суб'єктивістського підходу відводять провідну роль в розвалі радянської держави діяльності конкретних політичних сил та осіб [25; 43, с. 259]. Американські дослідники Д. Котц і Ф. Вір стверджують, що значну роль в загибелі СРСР відіграла низка кон'юнктурних і випадкових чинників, як-от: незадовільний план економічних реформ М. Горбачова, багатонаціональна структура радянської держави чи персональні амбіції Б. Єльцина [54, с. 191].

Багато дослідників абсолютизують особистісний чинник як причину розпаду СРСР. Сам М. Горбачов звинувачує "біловезьких зубрів", в першу чергу, Б. Єльцина, чию маніакальну жадобу влади не зупинила навіть перспектива розвалу країни. Він переконаний, що реформований Перебудовою Радянський Союз, ставши добровільною асоціацією суверенних республік, міг прийти на зміну централізованій державі [9]. Точку зору шефа поділяють його помічники А. Черняєв [48] і Г. Шахназаров [51]. На провину російського лідера

вказують чимало західних дослідників, зокрема Дж. Боффа, Дж. Данлоп [60, р. 95] і С. Коен [26, с. 78–80].

Водночас багато істориків та мемуаристів вважають, що сам М. Горбачов винен не менше за інших [2, с. 98]. Л. Кравчук стверджував, що розвал розпочався з початком Перебудови [17, с. 232]. Деякі автори навіть пишуть про зраду М. Горбачова та його найближчих соратників О. Яковлева і Е. Шеварднадзе [46].

Автори Біловезької угоди переконували, що не руйнували Радянський Союз, а лише виписали свідоцтво про смерть, чим допомогли мирно і спокійно розлучитись колишнім радянським республікам. За словами Л. Кравчука, в Біловезькій Пущі "зійшлися три великі слов'янські держави, щоб зупинити процес стихійного розпаду союзних структур, які ще існують, і щоб під уламками цього розвалу не постраждали мільйони і мільйони людей" [17, с. 232]. Б. Єльцин стверджував, що після серпня 1991 р. розпочалась агонія СРСР, натомість підписанти Біловезьких угод "призупинили процес стихійного, анархічного розпаду..." [17, с. 296–297]. На думку історика Р. Піхої, СРСР помер у перші дні після придушення серпневого путчу, хоча його формальне існування тривало до кінця грудня 1991 р. [38, с. 606].

Низка дослідників спирається на теорію "революції еліт". Вони розглядають Перебудову і розвал СРСР як наслідок верхівкового перевороту, здійсненого частиною номенклатури (американські дослідники Г. Дерлуг'ян, Р. Кіран і Т. Кенні, їх російські та українські колеги В. Данилов, В. Дмитренко, А. Здоров, О. Криштановська, М. Малюгін, В. Мохов, В. Пастухов, Д. Фурман, група китайських істориків, зокрема Ло Цзяньлінь) [16; 22; 27; 32; 33, с. 214–218; 37]. Більшість цих авторів виходить з того, що зміни соціально-економічного ладу були зумовлені бажанням номенклатури легалізувати привласнені багатства, які за нового режиму можна буде передавати у спадок.

Американський соціолог і філософ І. Валлерстайн тривалий час пояснював проблеми СРСР, порівнюючи його із заводом, захопленим профспілковими активістами. Якщо робітники спробують керувати підприємством самостійно, вони неминуче зіткнуться з правилами капіталістичного ринку. Таким чином, робітники зможуть добитися кращого розподілу матеріальних винагород, але не рівності чи демократії. Скоро найбільші "реалісти" серед робітничих лідерів почнуть відновлювати виробничу дисципліну, а під дією "залізного закону олігархії" вузьке коло тих, хто ухвалює рішення,

відокремить себе від основної групи і поступово еволюціонує в нову правлячу еліту. Згодом колишні лідери робітників відкинуть попередню ідеологію і перетворяться на менеджерів.

Тріумфалістська риторика американських політиків підготувала ґрунт для поширення конспірологічних теорій, згідно з якими розпад СРСР став результатом зовнішнього втручання – американських спецслужб і створеної ними "п'ятої колони" – агентів впливу в КПРС і органах держбезпеки.

Джерельна база конспірологічних теорій Перебудови вкрай обмежена і базується на мемуарах, заявах окремих осіб, матеріалах преси. Важливе місце займають "зізнання" О. Яковлева, котрий стверджував, що після XX з'їзду "група справжніх, а не уявних реформаторів розробила (звісно, усно) наступний план: авторитетом Леніна вдарити по Сталіну, по сталінізму. А потім, у разі успіху, Плехановим і соціал-демократами бити по Леніну, лібералізмом і "моральним соціалізмом" – по революціонаризму взагалі...

Радянський тоталітарний режим можна було зруйнувати тільки через гласність і тоталітарну дисципліну партії, прикриваючись при цьому інтересами вдосконалення соціалізму" [56, с. 14].

Широку картину змови проти СРСР представив колишній співробітник ЦРУ П. Швейцер. Після виходу його книги, що висвітлює американську атаку на початку 1980-х рр., повністю заперечувати зовнішній чинник радянського краху стало неможливо. За словами П. Швейцера, "аналіз причин розвалу Радянського Союзу поза контекстом американської політики нагадує розслідування у справі про раптову, несподівану і таємничу смерть, де не береться до уваги можливість убивства і навіть не робиться спроб вивчити обставини цієї смерті" [53, с. 6].

В Росії найбільш послідовно версія про крах СРСР з допомогою зовнішнього втручання і внутрішньої зради відображена в мемуарах та дослідженнях колишніх співробітників держбезпеки (В. Крючков, П. Бобков, Л. Шебаршин, В. Широнін, Р. Красильников, Ю. Дроздов). Професійні історики вкрай обережно ставляться до будь-якої конспірології. Послідовними прибічниками значної ролі зовнішнього чинника в розвалі СРСР є І. Фроянов [47] та О. Островський [36]. Філософ О. Зінов'єв писав про зраду всієї правлячої верхівки, адже раніше не було випадку, щоб влада самотужки свідомо ламала засади власного суспільства [15, с. 99]. Говорячи про гіпотезу існування таємного плану розгрому радянського соціалізму, слід визнати, що поки не виявлено ніяких серйозних доказів на її користь.

Таким чином, в історіографії існує чимало концепцій причин зникнення СРСР, які зводяться до двох основних підходів – об'єктивістського та суб'єктивістського. Проблема залишається актуальною й викликає інтерес як науковців, так і громадськості, а тому часто політизується. В науці утверджується поліказуальний підхід, який враховує все розмаїття причин. В наступні роки навряд чи спостерігатиметься зменшення інтересу розпаду Радянського Союзу.

Література

1. Алексеев В. В. Распад СССР в контексте теории модернизации и имперской эволюции / В. В. Алексеев, Е. В. Алексеева // Отечественная история. – 2003. – № 5. – С. 3–20.
2. Барсенков А. Политика перестройки и реформирование советского общества в 1985–1991 годах / А. Барсенков // Российская история. – 2014. – № 6. – С. 77–98.
3. Браун А. Взлет и падение коммунизма / А. Браун. – М., 2014. – 863 с.
4. Бузгалин А. В. Сталин и распад СССР / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов. – М., 2003. – 160 с.
5. Вдовин А. И. Причины распада Советского Союза в российской научной и публицистической литературе / А. И. Вдовин // Мир и политика. – 2011. – № 12. – С. 43–52.
6. Величко С. А. Освещение перестройки в СССР (1985–1991 гг.) в зарубежной историографии / С. А. Величко // Вопросы истории. – 2005. – № 6. – С. 162–166.
7. Величко С. А. Перестройка в СССР (1985–1991 гг.) в отечественной и зарубежной историографии / С. А. Величко // Известия Томского политехнического университета. – 2005. – Т. 308. – Вып. 1. – С. 199–205.
8. Гайдар Е. Т. Гибель империи: уроки для современной России / Е. Т. Гайдар. – М., 2006. – 440 с.
9. Горбачев М. Декабрь-91. Моя позиция / М. Горбачев. – М., 1992. – 224 с.
10. Горбачов М. С. Перебудова – партія – соціалізм: промова у Києві на пленумі ЦК Компартії України, 28 вересня 1989 р. / М. С. Горбачов. – К., 1989. – 16 с.
11. Грабовський С. Національне питання і "перестройка" (об що перечепилися реформи Горбачова) / С. Грабовський // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 215–217.
12. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації. ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – К., 2000 – Вид. 2-ге. – 360 с.
13. Джороев Э. Т. Советское прошлое как историческая память развития мировой цивилизации / Э. Т. Джороев // Великая Октябрьская Социалистическая революция и становление кыргызской государственности. – Бишкек, 2015. – С. 82–92.

14. Дымов К. Капитализм – система без будущего / К. Дымов. – К., 2010. – 852 с.
15. Зиновьев А. А. Гибель "Империи зла" (Очерк российской трагедии) / А. А. Зиновьев // Социс. – 1995. – № 1. – С. 92–103.
16. Здоров А. Государственный капитализм и модернизация Советского Союза: марксистский анализ советского общества / А. Здоров. – Изд. 3-е. – М., 2007. – 160 с.
17. Исаков В. Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз : Хроника. Документы / В. Б. Исаков. – М., 1998. – 431 с.
18. Камінський А. На перехідному етапі ("Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні) / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – 624 с.
19. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – 360 с.
20. Кириллов В. Распад СССР: историографическая парадигма / В. Кириллов // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия "Исторические науки". – 2008. – № 1. – С. 67–72.
21. Кебич В. Ф. Искушение властью: из жизни премьер-министра / В. Ф. Кебич. – Минск, 2008. – 480 с.
22. Киран Р. Продавшие социализм: теневая экономика в СССР / Р. Киран, Т. Кенни. – М., 2009. – 304 с.
23. Коллинз Р. Предсказание в макросоциологии: случай советского коллапса / Р. Коллинз // Время мира. – 2000. – Вып. 1. – С. 234–278.
24. Коршунов М. М. Историография распада СССР [Электронный ресурс] / М. М. Коршунов, М. В. Кочеткова // Гуманитарные научные исследования. – 2014. – № 6 – Режим доступа:
<http://human.snauka.ru/2014/06/7259>. – Назва з екрана.
25. Котц Д. М. Путь России от Горбачева к Путину: гибель советской системы и новая Россия / Д. М. Котц, Ф. Вир. – М., 2013. – 448 с.
26. Коэн С. "Вопрос вопросов": почему не стало Советского Союза? / С. Коэн. – М., 2011. – 216 с.
27. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. Крыштановская // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 51–65.
28. Ли Куан Ю. Сингапурская история: из "третьего мира" – в "первый" / Ли Куан Ю. – М., 2005. – 654 с.
29. Малиа М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917–1991 / М. Малиа. – М., 2002. – 584 с.
30. Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи / Р. Медведев. – М., 2010. – 637 с.
31. Медушевский А. Н. Перестройка и причины крушения СССР с позиции аналитической истории / А. Н. Медушевский // Российская история. – 2011. – № 6. – С. 3–30.
32. Мохов В. П. "Восстание элит" в распаде СССР / В. П. Мохов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культуроло-

логия и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 11–12. – С. 146–149.

33. Над этим размышляет история. Заметки к 20-тилетию с момента развала СССР / глав. ред. Ли Шэньмин. – Пекин, 2012. – 504 с.

34. Национальный вопрос и межнациональные отношения в СССР: история и современность. Материалы "круглого стола" // Вопросы истории. – 1989. – № 5. – С. 3–97.

35. Ножкина И. А. Проблематика распада СССР в контексте современной историографии / И. А. Ножкина, С. С. Шалаева // Четверть века политической науки в российской провинции. – Саратов, 2015. – С. 114–117.

36. Островский А. В. Глупость или измена? Расследование гибели СССР / А. В. Островский. – М., 2011. – 864 с.

37. Пастухов В. Б. "Перестройка" – второе издание. Революция и контрреволюция в России / В. Б. Пастухов // Полис. – 2011. – № 1. – С. 7–28.

38. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991 / Р. Г. Пихоя. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Новосибирск, 2000. – 680 с.

39. Плохий С. Последняя империя. Падение Советского Союза / С. Плохий. – М., 2016. – 624 с.

40. Путин В. В. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25 апреля 2005 года [Электронный ресурс] – Режим доступа:

<http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>. – Назва з екрана.

41. Рыжков Н. И. Трагедия великой страны / Н. И. Рыжков. – М., 2007. – 656 с.

42. Согрин В. В. 1985–1995: реалии и утопии новой России / В. В. Согрин // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 3–17.

43. СССР. Незавершенный проект / под общ. ред. А. В. Бузгалина, П. Линке. – М., 2013. – 528 с.

44. Станкевич З. А. Соотношение национального и политического факторов в процессе разрушения Союза ССР / З. А. Станкевич // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. – М., 2005. – С. 423–442.

45. Тан Вэй. Причины распада СССР: анализ концепций китайской политологии / Тан Вэй // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2015. – Т. 20, № 1(22). – С. 116–122.

46. Уткин А. Измена генсека. Бегство из Европы / А. Уткин. – М., 2009. – 256 с.

47. Фроянов И. Погружение в бездну / И. Фроянов. – К., 2003. – 436 с.

48. Черняев А. С. Советское общество: почему распалось союзное государство / А. С. Черняев // Горбачевские чтения. – М., 2011. – Вып. 9. Два путча и распад СССР. – С. 5–28.

49. Чешко С. В. Роль этнонационализма в распаде СССР / С. В. Чешко // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. – М., 2005. – С. 443–468.

50. Чжао Чанцин. Распад Советского Союза под национальным углом зрения / Чжао Чанцин // Новая и новейшая история. – 2004. – № 3. – С. 86–95.
51. Шахназаров Г. С вождями и без них / Г. Шахназаров. – М., 2001. – 592 с.
52. Шахрай С. М. Мифы и факты о распаде Союза СССР / С. М. Шахрай // Распад СССР: Документы и факты : в 2 т. – М., 2016.
Т. II: Архивные документы и материалы. – 2016. – С. 39–50.
53. Швейцер П. Победа: роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря / П. Швейцер. – Минск, 1995. – 464 с.
54. Шубин А. В. Распад СССР: роль субъективных факторов / А. В. Шубин // Историческое пространство. – 2007. – № 2. – С. 5–37.
55. Юсупова Л. Н. Распад СССР и его оценка в современной исторической литературе в России / Л. Н. Юсупова // Исторический альманах. – Петрозаводск, 2013. – С. 40–49.
56. Яковлев А. Большевизм – социальная болезнь XX века / А. Яковлев // Куртуа С. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне и др. – М., 2001. – С. 5–32.
57. Beissinger M. Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State / M. Beissinger. – Cambridge, 2002. – 503 p.
58. Carrere d'Encausse H. The End of the Soviet Empire: The Triumph of the Nations / H. Carrere d'Encausse. – New York, 1993. – 304 p.
59. Coleman F. The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years that Shook the World, from Stalin to Yeltsin / F. Coleman. – New York, 1996. – 480 p.
60. Dunlop J. B. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire / J. B. Dunlop – Princeton, 1993. – 394 p.
61. Hewett Ed. A. Is Soviet Socialism Reformable? / Ed. A. Hewett // SAIS Review. – 1990. – Vol. 10, No 2. – P. 75–87.
62. Kotkin S. Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000 / S. Kotkin. – Oxford, 2001. – 288 p.
63. Marples D. The fall of the USSR: the national dimension and the role of Ukraine / D. Marples // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза. – М., 2005. – С. 526–542.
64. Sakwa R. Gorbachev and His Reforms, 1985–1990 / R. Sakwa. – NJ, 1991. – 459 p.
65. Suny R. G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union / R. G. Suny. – Stanford, 1993. – 224 p.